

УДК 398.54

Наталія ПОНІКАРОВСЬКА

*аспірантка кафедри культурології та медіа-комунікацій
Харківської державної академії культури*

КОНЦЕПЦІЯ РОДУ В ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ КАРТИНІ СВІТУ: АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАЛОЖНИХ

© Понікаровська Н., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.33967>

***Анотація.** У статті розглядається концепція роду в давньослов'янській картині світу, її роль і значення в процесі формування танатичних уявлень, у тому числі народні уявлення про посмертні буттєві перспективи для заложних. Спроба реконструкції давньослов'янської картини світу здійснюється на матеріалі переказів космогонічних міфів з українського фольклору, які зберігають залишки міфологічних уявлень і є ключем до розуміння і давньослов'янських, і українських народних світоглядних засад.*

***Ключові слова:** рід, картина світу, заложні, танатичні уявлення, слов'яни.*

Постановка проблеми. З моменту свого усвідомленого буття людина намагається пізнати навколишній світ, його логіку та закони, визначитися з власною роллю і місцем у ньому. Усвідомлюючи свою смертність і очевидну кінцевість земного життя, людина починає відчувати стурбованість щодо власних буттєвих посмертних перспектив, підґрунтям чого є бажання людини набути вічного, нескінченного буття і перемогти смерть, страх перед нею. У давньослов'янській картині світу це засадниче для життя людини питання вирішується через концепцію роду, яка є ключовою: через усвідомлення роду як частини всесвіту і себе як частини роду людина набуває стану гармонійного єднання із світом. Таким чином, дослідження концепції роду в контексті танатичних уявлень набуває особливого значення у спробах реконструкції давньослов'янської картини світу, а через це актуалізується в полі культурологічного знання.

Аналіз останніх досліджень. Питання етимології та семан-

тики певних словесних одиниць і їхніх трансформацій від часів Київської Русі, в тому числі й поняття роду, а також впливу давньослов'янської культури на формування і розвиток російської, білоруської та української національних культур, присвячена робота видатного філолога й історика В. Колессова [9]; численні спроби реконструкції давньослов'янських міфологічних вірувань у культурах сучасних слов'янських народів належать історикові й літературознавцю А. Афанасеву [1]; поетику поховальної обрядовості південних і східних слов'ян вивчала О. Седакова [15]; народну демонологію в міфоруитуальній традиції слов'ян досліджувала Л. Виноградова [4]; аспекти, які стосуються мотивів повернення померлих у світ живих, вивчала С. Толстая [16]; ритуальні дії, пов'язані з особливим способом поминання заложних, описав В. Білий [2]; фундаментальне дослідження заложних як окремої категорії покійників належить Д. Зеленіну [7].

Попри інтерес у наукових колах до вивчення заложних як окремої категорії покійників, який у сучасних дослідженнях ґрунтується на концепті про походження істот слов'янської міфології, що запропонував Д. Зеленін, відкритими для визначення залишаються багато питань, у тому числі дослідження концепції роду в давньослов'янській картині світу, її роль і значення у формуванні уявлень про посмертне буття. Наукова новизна статті роботи в спробі вивчення уявлень про категорію заложних на матеріалі українського фольклору, що зберігає залишки міфологічних уявлень і є ключем до розуміння і давньослов'янських, і українських світоглядних уявлень.

Мета — використовуючи українські фольклорні тексти, визначити роль і значення концепції роду в процесі формування давньослов'янських танатичних уявлень.

Виклад основного матеріалу. 1916 року вийшла робота “Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки” [7] авторства видатного етнографа, дослідника слов'янської культури Д. Зеленіна. Автор описує притаманне народній думці диференційоване сприйняття покійників, що померли “своєю” та “не своєю” смертю, і на цій основі виділяє дві категорії покійників: предків і заложних. У разі своєї смерті

та при здійсненні відповідних ритуальних дій померлому забезпечується перехід у наступний вимір існування, де він приєднується до свого роду, набуває статусу предка та шановується поминальними обрядами кілька разів на рік. Унаслідок “не своєї” смерті (передчасної, випадкової, насильницької, самогубства, прокляття тощо) перехід в інший вимір буття не здійснюється, померлий “застрягає” у світі живих і набуває статусу заложного покійника. Саму назву “заложний” (або “заложений”) Д. Зеленін виводить від способу поховання, під час якого померлого не закопують або спалюють, а презирливо викидають у болота, яри, пустельні місця, інколи — заклавши камінням, гіллям тощо [7, с. 352]. Ключовим моментом тут є те, що чисті предки — пращури, батьки, — у певному місці за визначеним, обумовленим сценарієм буття людини в світі приєднуються до власного роду, а також те, що через певні обставини смерті заложні позбавлені таких буттєвих перспектив.

Українські перекази космогонічних міфів містять архаїчні давньослов'янські уявлення про форму, будову і вигляд всесвіту, які узагальнюються в образі Світового Древа. Цей образ є поширеним для багатьох міфологічних систем: він присутній у скандинавській (Ігдрасиль), індійській (Ашватха), тюркській (Байтерек) культурах, у Корані він має назву Сидраталь-Мунтаха (Лотос крайньої межі) тощо. У давньослов'янській міфології Світове Древо мислилось як уособлення взаємозв'язку та єдності всесвіту: корені — підземне царство, стовбур — земля, крона, гілки — небесне царство. Ця світоглядна будова визначала місце для кожної живої істоти, зокрема, для людини — світ людей був посередині, на землі. До такого світосприйняття додавалося пантеїстичне ставлення до природи, обожнювання життєдайних коренів: землі, що годує, сонця, що гріє, вітру, що приганяє хмари з дощем, зорі, що вказує шлях вночі тощо. Обожнення природи логічним чином вилось у появу культу землеробства й календарних свят, які знаменували найважливіші для людей події — прихід весни, початок господарчо-польових робіт, збирання врожаю тощо.

Людина, усвідомлюючи свою смертність і очевидну кінцевість земного життя, ставала перед проблемою розуміння його

законів, загальної для всіх людей мети. Відомий славіст, археолог і етнограф О. Котляревський з цього приводу писав так: “Безсмертя для природи створено спостереженням, безсмертя для людей — почуттям, і якщо в моральному житті та релігії слов’ян треба визнати існування певних понять, то одним із найважливіших повинно було бути поняття про майбутнє життя або безсмертя душі” [12, с. 187]. За давньослов’янськими уявленнями, після фізичної смерті тіла безсмертна душа продовжувала своє буття у Вирії, якщо бува небесному царстві — кроні Світового Дерева. Вирій мислився як тепла країна, де після земних турбот, тяжкої роботи й негараздів людина знаходила спокій: “У ній є багато теплих вод, в якій купаються хворі і видужують” [6, с. 46]. Мотив набуття посмертного спокою, блаженного стану єднання із всесвітом і уособленими в певних образах божествами широко розповсюджений у багатьох міфологічних системах, і не є винятком для давньослов’янської: “Рай, Ірій, Вирій був місцем пробутку Сонця — Хорса ... Тут царює вічне літо, цвіте вічна зелень, сюди ховається взимку все життя природи і прилітають птаці. Тут переховується насіння, приношене на землю. Тут перебувають душі предків і душі людей, ще ненароджених” [12, с. 199].

Саме Світове Дерево мислиться як осередок порядку, який був створений у Хаосі: “І зніс Сокіл золотий жолудь. І сталося диво: виросло с того жолудя розкішне й могутнє Першодерево Дуб-Стародуб ... Тоді злетів Сокіл на вершину Першодерева й сказав: Я створив Ірій. Тут моє місце на віки вічні” [14, с. 54]. В українських переказах давньослов’янських міфів творчий початок уособлений у певних образах і має назву Сокіл-Род, Першоптах, Першобог Птиця Сокіл, і сприймається як творець світу і порядку: “Його золотаве пір’я осяяло непроникну ніч. І пустив Сокіл золоту Сльозу-Росинку ... і вмить розрослася вона у великий острів серед мороку. І пустив Сокіл срібну Сльозу-Росинку ... утворилося озеро Живої Води. І пустив Сокіл зелену Сльозу-Росинку, і від неї проросли дивовижні квіти й густі високі трави” [14, с. 54]; “З самого початку світу був лише один безмежний Хаос мороку і тьми ... Сміливо розправивши крила, Сокіл кинувся в бії. Відступила нескорена тьма” [17].

У назві Сокіл-Род збережено відлуння архаїчного культу Бога Рода, який також вважався втіленням творчого початку. Про Бога Рода майже нічого не відомо, і найчастіше його сприймають як прабатька всього, що є у світі: “Суций, Єдиний, прабатько богів і творець світу” [5, с. 72]; “Бог Всесвіту, що живе на небі. Він дав життя всьому, що тільки існує у світі. Роду приписують творчу і чоловічу силу” [10, с. 143]. На думку Б. Рибаківа, ідол, який знайшли у річці Збруч коло Гусятина, є зображенням саме Бога Рода, якого, цілком імовірно, було скинуто в річку під час боротьби християнської церкви з язичництвом. Ідол є чотиригранним стовбуром два метри заввишки, який вінчає голова з чотирма обличчями, на ньому зображено давньослов'янські уявлення про побудову Всесвіту: вгорі небо, посередині заселена людьми земля, внизу заселене злими духами підземне царство [3, с. 63]. Зображена на збруцькому ідолі модель всесвіту повторює мотив Світового Дерева й ще раз підкреслює розуміння світу як взаємопов'язаного та нероздільного утворення у свідомості людини.

Докази того факту, що колись культ Бога Рода був провідним, містять давні джерела. Відомий археолог, етнограф і історик Д. Шеппінг зазначає: “До Перуна навряд чи наші слов'яни мали ідолів і кумирів; із появою останніх з'явилися і криваві жертви, якими “плюндрується земля руська”, як говорить Нестор, прямо вказуючи цим на новизну треб. На цю новизну культу громовержця та пов'язаного з ним кумирслужіння нам вказують ще інші свідоцтва, а особливо слова Святого Григорія: “спочатку требу класти Роду і рожаницям, перш за Перуна, Бога їхнього” [13, с. 5].

У мовах східнослов'янських народів міститься багато слів, коренем яких виступає род/рід. В українській це: родина, родич, народити, народитися, вродило (поле), родючість, рідня, рідний; у російській: родня, родич, роды, родить, родиться, уродило (поле), родной; в білоруській: роднай, род, родны. Усі ці слова пов'язані з родиною, предками, нащадками, процесом продовження і відтворення життя в різних його формах. Із розповсюдженням християнства образ Бога Рода перестав ототожнюватися з тим, хто “відає долями богів і людей” [14,

с. 46], його ім'я збереглося у словах, що належать до того самого семантичного поля, а саме слово род/рід стало означати сукупність усіх поколінь, що походять від одного предка. Дослідник історичної граматики й стилістики, філолог В. Колесов розкриває сутність слова рід з різних боків, і з цього приводу зазначає: “Рід, швидше за все, узагальнене уявлення про культ предків і родючість” [9, с. 24].

Усвідомлення впливовості культу предків має провідне значення в дослідженні давньослов'янських уявлень про посмертне буття: сприйняття смерті як моменту переходу до Вирію, де людина продовжить своє безсмертне буття, знайде спокій, щастя, де вилікують всі рани, де вона обійме існування у єдності з божественним і своїми предками, відіграє вагомую роль у виборі пріоритетів, пояснює поведінкові реакції, формує цінності та прагнення. Значення культу предків у давньослов'янському суспільстві підтверджує і багата поминальна традиція. О. Седакова наводить перелік днів і святкових тижнів, коли було прийнято поминати померлих: 17 календарних свят, довільно встановлений поминальний день окремої спільноти, довільно встановлений день сімейного поминання, усі п'ятниці й суботи [15, с. 264]; плюс поминальні дні, що залежать від дати смерті — три, дев'ять, сорок днів, рік, три роки тощо.

До обрядових дій, що відображають уявлення про взаємозв'язок світу живих і померлих належить звичай “Відмикання Вирію” [11, с. 26], який виконується для полегшення “батькам” шляху до “цього” світу. Турботливе ставлення до померлих виражає звичай “Батьків гріти” [8, с. 2], що має на меті зігріти душі пращурів під час їхнього перебування у світі живих протягом зимових свят.

Така багата поминальна й обрядова традиція засвідчує низку аспектів: 1) шанобливе, благоговійне ставлення до чистих померлих; 2) упевненість у тому, що в померлих є потреби в їжі, теплі тощо; 3) усвідомлення дієвості гніву померлих у випадку проявів нешанобливого ставлення, яке може реалізуватися через нехтування поминальними традиціями; 4) і, найголовніше, побутування звичаю запрошувати померлих усі надважливі моменти соціального, сімейного й особистого життя людини, що розуміється як акт єднання всього роду.

Покійні предки становили не просто щось абстрактне — для носія міфологічної свідомості вони були об'єктивною частиною всесвіту, мали досить конкретний вигляд, продовжували своє буття в конкретному місці й були досить активно присутніми в житті родини. Буття предків пов'язане з турботою про нащадків таким самим чином, як життя нащадків — із шануванням і благоговінням перед предками та встановленим ними порядком. Померлі батьки у вигляді птахів несуть весну й відродження, перетворюючись на домовиків, бережуть хату та родину, з'являються у вигляді попередження або благословення, “приходять” у певні свята, і в народній свідомості це є усталеним, природним порядком для існування людини у світі. Нащадки, у свою чергу, віддають шану померлим пращурам, скрупульозно й уважно дотримуючись усіх передбачених поминальною обрядовістю дій. Це “замкнуте коло” констатує, що родина, незважаючи на те, чи перебувають її члени в “цьому” або в “тому” світі, сприймається як щось цільне, єдине, надважливе в житті кожної людини, і уособлюється у понятті рід.

Висновки. У давньослов'янській картині світу рід становить сукупність усіх поколінь, що йдуть від одного предка. Незважаючи на те, де саме перебуває член роду — у світі живих, чи у світі померлих, — він сприймається як частина єдиного “організму”, у єдності з яким здійснюється безперервне буття людини. Померлі члени роду у визначені, зазвичай вирішальні моменти соціального, сімейного й особистого життя приходять до живих, і для носія міфологічної свідомості це є усталений, нормальний хід речей. Акти спілкування живих з померлими чітко регламентовані поминальною обрядовістю, і в разі скрупульозного їх виконання не містять загрози для живих.

Рід — замкнена структура, її члени повинні бути ініційованими, прикладом чого є архаїчні елементи весільної обрядовості, коли з нареченою прощалися, як із померлою — вона “помирала” для одного роду й “народжувалась” у іншому, таким чином проходячи ініціацію і входячи до нового роду повноправним його членом. Праведне, правильне, щасливе тощо життя людина може здійснювати тільки в єдності з власним родом, який у свою чергу є живою частиною всесвіту. Через

такі світоглядні уявлення людина має можливість відчутти себе частиною величезного світу, осмислити свою причетність до чогось більшого за її життя, відчутти себе не самотньою та захищеною і, що найголовніше, — побороти один з найбільш укоріненних у свідомості людини страхів — страх смерті.

У цій концепції знаходить відображення характерна для міфологічної свідомості риса: сприйняття світу як єдиного, взаємопов'язаного утворення, що у давньослов'янській системі уособлюється в образі Світового Древа. Людина в цьому світі займає належне їй місце, а після смерті потрапляє у Вирій, де продовжує своє безсмертне буття в єдності з власним родом і божественним. Культурна система виключає інші альтернативи й можливості: людина, що померла в результаті нещасного випадку або насильницькою смертю, все одно сприймається як прояв культурної девіації, тому що важливішим тут є сам характер і обставини її смерті, ніж її моральне рішення або навіть і його відсутність або неможливість. У давньослов'янській картині світу відсутнє місце для рефлексії з цього приводу, що також є характерною особливістю міфологічної свідомості.

Перспективою подальших досліджень є спроби реконструкції давньослов'янської картини світу на матеріалі інших жанрів українського фольклору, включаючи okazіонально-обрядовий, казки, легенди, народні перекази тощо.

1. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. Т. 3 / А. Афанасьев. — М.: "ИНДРИК", 1994. — 816 с.
2. *Білий В.* До звичаю кидати гілки на могили "зложних" мерців / Етнографічний вісник. Кн. 3. — Львів: З друкарні УАН, 1926. — С. 82-94.
3. *Боровской Л.Е.* Мифологический мир древних киевлян / Л.Е. Боровской. — К.: Наук. думка, 1982. — 103 с.
4. *Виноградова Л.Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л.Н. Виноградова. — М.: "ИНДРИК", 2000. — 432 с.
5. *Гаврилов Д.А.* Боги славян. Язычество. Традиция / Д.А. Гаврилов, А.Е. Наговицын. — М.: Рефл-Бук, 2002. — 464 с.
6. *Гнатюк В.* Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — 263 с.
7. *Зеленин Д.К.* Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д.К. Зеленин. — М.: "ИНДРИК", 1995. — 432 с.
8. *Зеленин Д.К.* Народный обычай "греть покойников" / Д.К. Зеленин. — Х.: Типография "Печатное дело", 1909. — 16 с.
9. *Колесов В.В.* Мир

человека в слове Древней Руси / В.В. Колесов. — Л. : ЛГУ им. А.А. Жданова, 1986. — 312 с. **10.** Кононенко А.А. Персонажи славянской мифологии / А.А. Кононенко. — К. : Корсар, 1993. — 224 с. **11.** Кононенко О.А. Українська міфологія та культурна спадщина / О.А. Кононенко; худож.-оформлювач Л.П. Вировець. — Х. : Фоліо, 2011. — 713 с. **12.** Котляревский А. О погребальных обычаях языческих Славян / А. Котляревский. — М. : 1868. — 252 с. **13.** Наши письменные источники о языческих богах русской мифологии // Шепшинг Д.О. Филологические записки. Воронеж, 1888. — Кн. 6. — С. 18-47. **14.** Пlachинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С. Пlachинда. — К. : Укр. письменник, 1993. — 63 с. **15.** Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О.А. Седакова. — М. : “ИНДРИК”, 2004. — 339 с. **16.** Толстая С.М. Мотив посмертного хождения в верованиях и ритуале / С.М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. — М. : “ИНДРИК”, 2006. — С. 236-268. **17.** Українські народні казки [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://prolidne.org/> 24. 05. 2015 г.

Annotation

Natalia Ponikarovska. The concept of bloodline in Ancient Slavic world view: the aspect of studying the people's ideas of the zalozhny. The article deals with the concept of bloodline in the Ancient Slavic world view, its role and significance in the process of formation of the idea of death, including people's understanding of after-death existential prospects for the zalozhny. The attempt to reconstruct the Ancient Slavic world view is made on the material of retelling cosmogonic myths, presented in Ukrainian folklore, which preserve the remainder of mythological ideas and is a key to understanding both the Ancient Slavic and Ukrainian popular world view principles.

Keywords: bloodline, world view, the zalozhny, the idea of death, Slavs.

Аннотація

Наталія Поникаровська. Концепція роду в древнеславянській картині мира: аспект изучения народних представлений о заложных. В статье рассматривается концепция рода в древнеславянской картине мира, её роль и значение в процессе формирования танатических представлений, включая и народные представления о посмертных бытийных перспективах для заложных. Попытка реконструкции древнеславянской картины мира осуществляется на материале пересказов космогонических мифов из украинского фольклора, которые хранят в себе остатки мифологических представлений и являются ключом к пониманию как древнеславянских, так и украинских мировоззренческих основ.

Ключевые слова: род, картина мира, заложные, танатические представления, славяне.